

A MORTE DA REALIDADE

Darío Villanueva*
 Universidade de Santiago
 de Compostela

Unha lei chinesa vixente na actualidade autoriza os traballadores para non comparecer no choio se a temperatura ambiente supera os corenta graos centígrados. Dados os reiterados incrementos térmicos que desde hai tempo se lle atribúen ó chamado “efecto invernadoiro”, aquela filantrópica disposición laboral comezaba a ameaza-la posible viabilidade do “milagre chinés”, razón pola cal as autoridades, responsablemente, decidiron que os termómetros expostos ó público e os datos oficiais referentes á temperatura reflectan de oficio dez graos menos de calor.

Nos antípodas ideolóxicos da China postmaoísta, paréceme interesante reparar na personalidade do expresidente norteamericano Ronald Reagan. Publicouse non hai moito, con certo escándalo, unha nova biografía súa, titulada *Ducht* (o sobrenome dos anos mozos de Reagan) e escrita por Edmund Morris, onde se revela que a famosa Iniciativa de Defensa Estratégica do ex-presidente norteamericano,

que os medios de comunicación axiña denominaron “A Guerra das Galaxias”, estivo baseada nun dos libros de ciencia-ficción de Edgard Rice Burroughs, *Unha Princesa de Marte*, a quen Reagan admiraba. Isto lémbra-nos, por afinidade que non por coincidencia manifesta, a coñecida teoría de Jean Baudrillard no seu ensaio “La precesión de los simulacros” cando explica a política de disuasión practicada polas grandes potencias antes da caída do muro sobre a base de que, no seu contexto, a guerra atómica real quedaba excluída por anticipado “como eventualidad de lo real en un sistema de signos” (*Cultura y simulacro*, Kairós, Barcelona, 1978, p. 66). Todos finxían crer na realidade da ameaza emblematicamente substanciada nos famosos “maletíns nucleares”, pero todos estaban ó mesmo tempo seguros da imposibilidade efectiva da autoinmolación atómica desencadeada polos dous bloques.

Nada de novo hai naquela revelación do biógrafo Morris, que non fai senón ratifica-los asombrosos

* Catedrático de Teoría da Literatura e Literatura Comparada.

episodios contados por Lou Cannon na obra *President Reagan. The Role of a Lifetime* (Simon & Schuster, New York, 1991). Ó longo das súas campañas electorais de 1976 e 1980 Reagan repetiu varias veces un relato que fixo tamén o 12 de decembro de 1983 ante a convención anual da “Congressional Medal of Honor Society” celebrada en Nova York. Para enerva-lo sentido patriótico do seu auditorio, de antemán entregado, o que constituíu un dos eixes centrais da súa política presidencial, Reagan narrou un emocionante caso de heroísmo. Un bombardeiro B-17, en misión sobre Alemaña durante a Segunda Guerra Mundial, foi alcanzado polos antiaéreos, co resultado de que o artilleiro da torre quedara ferido sen que os seus compañeiros de tripulación puidesen retiralo da súa posición. Ó cruza-la canle, o avión comezou a perder altura e o comandante ordenou saltar. O mozo ferido, véndose condenado a se estrelar contra o mar, botouse a chorar e entón o comandante sentou onda el, colleuno da man e díxolle: “Never mind, son, we’ll ride it down together”. Reagan citou textualmente esta frase, “Acouga, rapaz, ímonos afundir xuntos”, e engadiu que o heroe recibiu postumamente a “Congressional Medal of Honor”.

Pero velaí que un xornalista do *New York Daily News*, Lars-Erik Nelson, se tomou a molestia de consulta-los rexistros da citada condecoración, que se concedeu catrocentas trinta e catro veces durante a Segunda Guerra Mundial, e non atopou nada referente

Ronald Reagan, presidente dos Estados Unidos de América, 1981-1989.

ó caso por Reagan tan ponderado. E cando comentou este sorprendente feito na súa columna periodística, un dos lectores escribiulle que o episodio lembraba unha escena da película de 1944 *A Wing and a Prayer*, protagonizada por Dana Andrews. Alí o piloto dun avión da Navy encargado de tirar torpedos no Pacífico Sur decide heroicamente acompañar ata o final o seu operador de radio ferido dicíndolle: “We’ll take this ride together”, frase que quedara prendida na memoria de Reagan cando era mozo. Cando Nelson levou o asunto ata o gabinete da Casa Branca topou cunha afouta resposta do voceiro Larry Speakes: “If you tell the same

story five times, it's true" (Cannon, pp. 58 e ss.).

Se contas unha mesma historia cinco veces, pasa a ser verdadeira; argumento semellante ó que se lle atribúe a Bertrand Russell cando afirmaba que os lectores de xornal adoitan confundir a verdade co corpo de letra doce. Ese potencial non só ilocutivo senón tamén performativo de facer locutivamente real o imaxinario, ou simplemente o falso, aparece xa satirizado por Rabelais no libro quinto, capítulo XXX, de *Gargantua et Pantagruel* mediante a figura do *Ouy-dire*, o *Oír-dicir*, unha especie de monstro lingoreiteiro, que non pode ver nin moverse pero que convence coa súa verba os sabios de tódolos tempos, desde Herodoto, Plinio e Estrabón ata Marco Polo e Pierre Testemoing, trasunto de Pedro Mártir de Anglería.

Como a súa recente biografía documenta de novo, o que despois había ser por dúas veces Presidente dos Estados Unidos fíxose un ávido consumidor de ciencia-ficción durante a súa etapa de Hollywood, época na que estivo especialmente interesado nun dos temas favoritos do xénero: a invasión do noso globo por alieníxenas, o que reclamaba unha unión de tódolos terrícolas para se defenderen deixando a un lado as minucias das nosas diferencias de raza, relixión e ideoloxía.

Pois ben, no seu primeiro encontro na reunión, que tivo lugar en Xenebra en 1985, Reagan sorprendeu a

Gorbachov propoñéndolle un tratado de cooperación militar entre a Unión Soviética e os Estados Unidos para o suposto de que o noso planeta fose obxecto dunha invasión por parte dos extraterrestres. Posteriormente comprobouse que esta moción non estaba no memorando que o goberno norteamericano lle preparara ó seu Presidente, senón que se debeu á minerva do propio Reagan. A resposta de Gorbachov foi, así mesmo, digna dun gran mandatario: declinou comprometerse, aducindo que non tiña clara a posición marxista-leninista sobre a lexitimidade de cooperar cos imperialistas contra unha invasión interplanetaria. Reagan entendeu, sen embargo, que isto era unha desculpa de mal pagador, e así, ó regresar ó seu país, contoulle-la historia ós estudantes dunha *high school* de Maryland engadindo que, na súa valoración, con todo aquilo se marcara un punto fronte a Gorbachov e á Unión Soviética. Cando tivo noticia do episodio, Colin Powell, o deputado nacional conselleiro de seguridade, botaba lume polos ollos e tivo moita conta de vixiala aparición de referencias ós *little green men*, os "homiños verdes" invasores alieníxenas, nas seguintes intervencións públicas do Presidente. Identificou tamén a fonte da proposición xenebrina a Gorbachov: o filme de ciencia-ficción estreado en 1951 *The Day the Earth Stood Still*, protagonizado por Michael Rennie e Patricia Neal.

A actitude chinesa mencionada ó principio deste artigo representa unha evidente negación da realidade.

Reagan foi, polo que se ve, mestre en substituíla pola ficción en canto punto de referencia para a súa política. Vexamos outra modalidade do mesmo proceso, consistente en profetiza-lo futuro da realidade a partir da mistificación banalizadora do presente e a ficción do pasado.

Hai poucos anos, a aparición nocturna dun cometa, semellante ó que no ano 1000 lles suxeriu ós monxes de Lotharingia que o Xuízo Final estaba ó caer, reavivou o mesmo sentimento entre os membros da secta californiana Heaven's Gate, que en número de dezaioito homes e vinteúnha mulleres apareceron mortos no seu luxoso Rancho Santa Fe, entre os cales se atopaba o seu líder, Marshall Herff Applewhite, un dos históricos da á máis marxinal da *New Age*, a Nova Era, que ten en Paco Rabanne un dos seus voceiros máis acreditados na actualidade.

Morreron todos convencidos do seu destino mediante o expediente de inxerir salsa de mazá mesturada con fenobarbital. Eran entusiastas de Internet, rendían culto ós ovnis, e de feito crían que o cometa Hale-Bopp viña seguido dun obxecto voador non identificado que cuadruplicaba o tamaño da terra. En cintas de vídeo deixaron as súas explicacións: agardáboas un mundo mellor noutra galaxia á que os transportaría unha nave espacial. Aquí, no grupo Heaven's Gate como tamén no grupo canadense do Templo Solar que se inmolou na fogueira dunha casa de campo en Saint Casimir,

danse varias coincidencias que introducen un interesante *aggiornamento* no apocaliptismo, mediante a irrupción dos ovnis (ou da nave Mir de Rabanne, obxecto voante identificado ou identificable, OVI).

Outra característica desta secta milenarista, na que os seus membros morreron literalmente cos Nikes postos, era a súa absoluta inmersión na cultura trivial do consumismo norteamericano. Sabemos dos seus días previos ó suicidio colectivo: foron ó cine ver *A guerra das galaxias*, ó zoolóxico e ó acuario de San Diego, gravaron as súas mensaxes testamentarias, comeron pizza e tamén asistiron á proxección de

Cartel de *La Guerra de las galaxias*.

Segredos e mentiras de Mike Leigh. Interésame destacar precisamente esta mediación fílmica. Os testemuños dos suicidas son moi claros ó respecto: tamén lles encantaba *Star Trek* e series televisivas que se centran no tema da conspiración, como *Expediente X* e *Dark Skies*. A infinita credulidade destas secas non era moi diferente da dos milleiros de europeos que se botaron desesperados ó camiño canda o ano 1000, pero agora non son predicadores desguedellados ou clérigos visionarios os que os seducen, senón, segundo Damian Thompson (*El fin del tiempo*, Taurus, Madrid, 1998, p. 408), as “profecías de ‘tensión premilenaria’ a las que dio forma Holywood y han diseminado los medios de comunicación. En una sociedad en la que tan pocas personas saben tomar una postura ante el año 2000 y, no obstante, tantas son receptivas a la sugestión, las películas y las series televisivas abastecen, a un público formado por millones de personas, de dramas apocalípticos cuyos guiones ellas han ayudado a escribir”.

Este século, mortal coma todos e xa esmorecido, foi cruelmente mortífero —desde as dúas guerras mundiais, co Holocausto, Hiroshima e Nagasaki, ata o terrorismo e a limpeza étnica— e un tanto mortuorio no plano filosófico ou conceptual. Nietzsche proclamou a morte de Deus en 1883 para que a seguinte centuria se fixese eco amplamente do seu dicerio, incluso mediante a chamada “teoloxía sen Deus” ou “teoloxía radical” de Altizer, van Buren, Hamilton, Göllwitzer ou

Dorothee Stolle. Pola súa parte, Francis Fukuyama inaugurou hai dez anos o final da Historia, que chegaría á súa culminación gracias a un *statu quo* supostamente definitivo que Reagan subscribiría: a democracia liberal e a economía de mercado, se ben Fukuyama acaba de matiza-las súas teses de entón admitindo que a Historia non morrerá definitivamente ata que os avances da biotecnoloxía non consigan aboli-los seres humanos como tales para que comece unha nova historia posthumana (“Pensando sobre el fin de la historia diez años despues”, *El País*, 17 de xuño de 1999, pp. 17-18). Damian Thomson, ó estudia-lo milenarismo contemporáneo, abordou tamén *El fin del tiempo* (Taurus, Madrid, 1998), do mesmo xeito que J. H. Plum xa analizara *La muerte del pasado* (Barcelona, 1974). Fronte a estas magnitudes mortais parece unha bagatela a morte da Literatura segundo Alvin Kernan (*The Death of Literature*, Yale University Press, New-Haven/London, 1990), a morte da novela que leva anunciándose desde a outra fin de século, a morte da traxedia que deu título a un dos libros de George Steiner (*The Death of Tragedy*, London, Faber and Faber, 1982) ou a morte do autor sentenciada por Rolland Barthes (“La muerte del autor” [1968], en *El susurro del lenguaje. Más allá de la palabra y la escritura*, Barcelona, Paidós, 1987).

O que a min me preocupa é, precisamente, algo se non tan radical coma a morte da realidade, si polo menos próximo á súa apocalipse. De novo

Jean Baudrillard é de referencia obrigada. El ilustrounos acerca do “poder mortífero de las imágenes, asesinas de lo real” (*op. cit.*, p. 17), levando ata as súas últimas consecuencias o talante apocalíptico. Non obstante, nestas páxinas ocupareime, sobre todo, doutro obxectivo que Baudrillard tamén menciona, o estudio da “suplantación de lo real por los signos de lo real” (*op. cit.*, p. 11), que, como veremos, non é cousa nova, pero que sen dúbida pode adquirir nesta fin de século o carácter dunha especie de maldición milenarista.

Á marxe de posibles hipérboles a que estas propostas poden dar lugar, o que si é aceptado hoxe en día amplamente é que o real non consiste en algo ontoloxicamente sólido e unívoco, senón, pola contra, nunha construción de conciencia, tanto individual como colectiva.

Nelson Goodman foi un dos máximos defensores dunha filosofía “constructivista”, segundo a cal non cabe admitir un universo real preexistente á actividade da mente humana e á linguaxe simbólica da que esta se serve para, precisamente, crear mundos, tal e como outro constructivista, Jerome Bruner, explicita na súa obra *Actual Minds, Possible Worlds* (Harvard University Press, Cambridge/London, 1986).

Non queda máis recurso, por iso, que admitir non só a convencionalidade do signo lingüístico, senón tamén un certo carácter convencional da pro-

pia realidade. De feito, a moderna socioloxía do coñecemento entende a realidade humana como algo constituído socialmente, e estima que a súa tarefa científica consiste precisamente en intentar comprende-lo proceso polo que tal fenómeno se produce, no que a linguaxe desempeña un papel de capital importancia.

Como Susana Reisz apunta en “Ficcionalidad, referencia, tipos de ficción literaria” (*Lexis*, 3, 2, p. 144), “la inclusión de un fenómeno dado en el ámbito de la realidad o de la irrealidad” varía “de una comunidad a otra y de una época a otra”, e este feito incide sobre a consideración da literatura, porque o que podemos denominar “la experiencia colectiva de la realidad” mediatiza a resposta que o lector lle dá ó mundo suscitado pola obra.

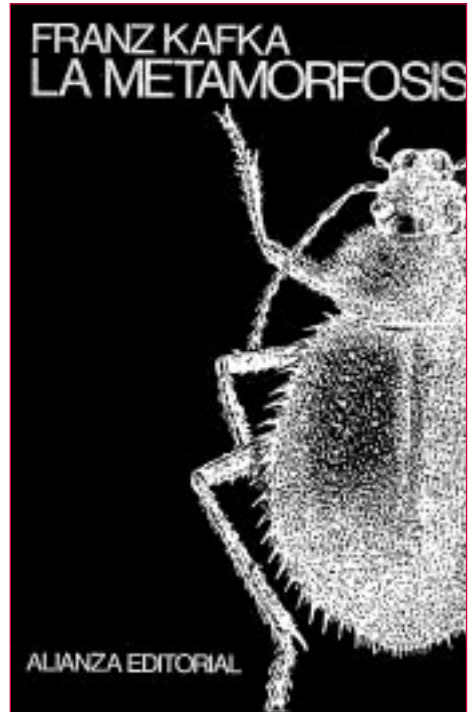
Ela mesma ofrece un exemplo moi expresivo de todo isto: as *Metamorfoses* de Ovidio e Kafka presentan, ámbalas dúas, situacións igualmente alleas á realidade cotiá dun europeo do século I coma do XX. Pero a primeira non foi considerada no seu día unha ficción fantástica, pese a que nela unha ninfa perseguida por un deus se converte nunha árbore de loureiro, e a de Kafka si, polo mero feito inicial de que un escuro viaxante de comercio se transmute nun insecto monstruoso.

Para Marshall McLuhan, a historia da nosa civilización comprendía, fundamentalmente, tres etapas: a segunda era a instaurada coa invención

Portada da *Metamorfose* de Ovidio. Edición de Regius, 1565.

da imprenta, cando se rompe coa tradición anterior na que a palabra oral era predominante. A máquina de Gutenberg, ó facilita-la lectura individualizada dos textos, produce unha desconexión social, unha apropiación por parte de cada suxeito dos coñecementos que o escrito atesoura. Este período da Galaxia definida por McLuhan, que el chama moderno, dá lugar posteriormente ó período contemporáneo, que xorde cando a tecnoloxía permite a transmisión de mensaxes a través das ondas, en conexión

Cuberta dunha edición de *A metamorfose* de Kafka. Madrid, Alianza, 1969.

coas innovacións electrónicas. Esta nova galaxia da transmisión do son, e incluso tamén da imaxe a través do éter ía acabar coa galaxia anterior, de xeito que os libros e a escritura estaban destinados a se converter en residuos dunha época pretérita. Nesta clave, o pasado sería, para nós, a literatura e o xornalismo tradicional, e o futuro a comunicación.

O curioso do caso, na teoría de Marshall McLuhan, é que con este grande avance tecnolóxico da radio, a

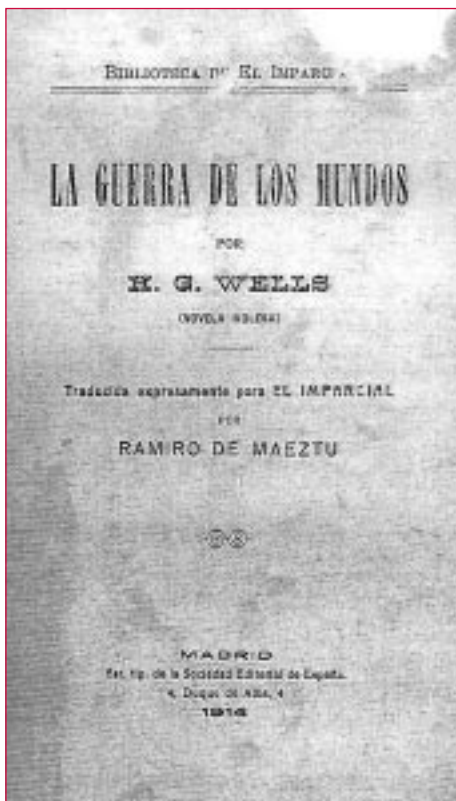

Johannes Gutenberg debeu de sentirse orgulloso da páxina impresa co seu invento de tipos móbiles. Deste xeito transformábase radicalmente a maneira de facer libros.

televisión e os medios de comunicación audiovisual de masas a través das ondas, se produce un regreso a situacións premodernas; é dicir, de novo a palabra oral se impón á palabra escrita, e de novo a recepción das mensaxes, en vez de ser individualizada, reflexiva e racionalizada por cada suxeito, se fai dun xeito colectivo, o que permite fenómenos de suxestión universal coma o que se viviu coa morte de Diana Spencer e o señor Ehmud al-Fayed.

Xa vimos, a propósito de Ronald Reagan e da secta Heaven's Gate, o poder creativo de realidades que o cine ten, e na mente de todos están numerosos exemplos referidos á mesma facultade no caso da literatura. Non podemos esquecer, sen embargo, a contribución da radio nesta liña de invención da realidade, para o que é obrigado lembra-lo programa que, sobre a novela de H. G. Wells *A guerra dos*

mundos, Orson Welles emitiu pola CBS o 30 de outubro de 1938, o día do *Halloween*, esa especie de entroido americano propicio para as sorpresas e as bromas fantasmagóricas. Un breve inciso: lémbrese tamén a intensa actividade xuvenil de Ronald Reagan como locutor radiofónico en Des Moines, Iowa, de onde marchou en 1937, ós 26 anos, para se introducir en Hollywood. En efecto, antes que actor, Reagan foi un exitoso locutor na emisora local da

Cuberta de *La guerra de los mundos*, traducción de Ramiro de Maeztu, 1914.

Conferencia de prensa de Orson Welles ó remata-la emisión de *A guerra dos mundos*.

canle WHO, onde destacou nunha curiosa especialidade. Consistía na *recreación* dos partidos de béisbol xogados polos Chicago Cubs. Reagan narrábaos desde Des Moines, xogase onde xogase o equipo, a partir dos telegramas que lle ían mandando desde o campo a medida que o xogo avanzaba. Loxicamente, a información era telegráfica e Reagan encargábase de poñelos detalles. Houbo unha vez na que a

comunicación se interrompeu durante un certo tempo, pero o intrépido locutor non se amedrentou e nese lapso, máis que recrea-lo xogo, realmente inventouno.

A revolución tecnolóxica da escritura é relativamente recente. O *homo sapiens* data de hai uns 50.000 anos, e só cara ó 3000 ou 5000 antes de Cristo se descubriu a escritura

alfabética. Cincuenta séculos despois, aproximadamente, prodúcese a revolución de Gutenberg. Cando Shakespeare e Cervantes escriben, trátase aínda dunha conmoción a penas asimilada, pois a divulgación da imprenta e dos produtos por ela creados tardou en ser asumida, ata o extremo de modifica-los hábitos de percepción da xente en xeral. Esta segunda revolución, a da imprenta, potenciou extraordinariamente a revolución anterior, a da escritura, pois como nos di Walter Ong, foi a impresión e non a escritura a que reificou a palabra, e con ela a comunicación e a actividade intelectual.

A cultura do manuscrito continuaba sendo fundamentalmente oral. O auditivo seguiu, non obstante, dominando por algún tempo despois de Gutenberg. Sen embargo, pasados os séculos a impresión substituíu a pervivencia do oído polo predominio da vista, que tivo os seus inicios na escritura, pero que só prosperou coa axuda das imprenta propiamente dita. A imprenta sitúa as palabras no espacio de xeito máis inexorable do que nunca antes fixera a escritura, e isto determinou unha verdadeira transformación da conciencia humana.

O paso seguinte, fundamental nesta evolución das tecnoloxías da palabra e a comunicación, vén dado precisamente pola prensa escrita. O periódico democratiza radicalmente a palabra e a lectura a través dun soporte barato, que se difunde con gran facilidade e que fala, ademais, da realidade máis inmediata dos seus destinatarios.

E no marco deste novo momento de evolución tecnolóxica que representa a prensa escrita, Shaftesbury afirmaba que a incorporación das novas técnicas de gravado significara para a cultura inglesa do XVIII o que o descubrimento da imprenta no seu día. Así, mediante o gravado que evoluciona da xilografía, a calcografía, a litografía ou a xilografía de testa á fototipia, irrompe na Galaxia Gutenberg a divulgación da imaxe sobre un soporte tradicional como é o papel.

A Galaxia Gutenberg, conforme á profecía de McLuhan, comeza a perder-lo seu predominio coa comunicación eléctrica, como el a denominaba. O telégrafo foi un avance puramente instrumental e comunicativo. O paso máis destacado a este respecto foi sen dúbida a radio, que despois dos precedentes con Marconi, alcanzou con De Forest a principios deste século a súa formulación definitiva. A televisión, pola súa parte, é un achado dos anos trinta, cando o cine tamén se fai sonoro. Segundo McLuhan, esta nova era da comunicación representaba un regreso ás formas predominantes da comunicación oral, formas polo tanto contradictoriamente arcaicas. A grande urbe e o universo enteiro pasaban a ser aldeas globais, e antes ou despois a palabra impresa ía desaparecer.

Estamos asistindo hoxe en día a unha nova revolución en marcha, que é a revolución electrónica e telemática, a revolución das autoestradas da información e as plataformas dixitais. En 1992 foi *The Chicago Tribune* o primeiro

diario que se lanzou integralmente a través dunha rede informática de servizos múltiples nos Estados Unidos, e dous anos máis tarde eran xa sesenta os periódicos norteamericanos, entre eles os máis importantes, que se transmitían por un procedemento similar.

Á marxe do soporte tecnolóxico que se poña ó servizo da comunicación, se esta se fundamenta na linguaxe verbal é inevitable que actúe nela a función representativa da realidade que Karl Bühler consideraba como unha das fundamentais. “Die Grenzen meiner Sprache bedeuten die Grenzen meiner welt”, “Os límites da miña linguaxe significan os límites do meu mundo”, escribiu Ludwig Wittgenstein no seu *Tractatus Logico-Philosophicus*, e se ben despois se retractou deste esencialismo lingüístico polo que se fai da linguaxe unha especie de mapa a escala do mundo enteiro, na súa obra de 1921 non deixaba de apuntar cara a unha das potencialidades que desde sempre se lle atribuíron a esta facultade humana.

Efectivamente, antes incluso da primeira das revolucións tecnolóxicas que lle afectaron á palabra —a que permitiu a través da escritura a súa fixación en signos estables e de fácil combinación e descifrado—, o exercicio desta foi acompañado do poder demiúrxico non só de reproducirla realidade, senón tamén de creala.

Non é casual, pois, que no libro da *Xénese* a creación do mundo se xustifique en termos acordes co *Tractatus*

de Wittgenstein. Yaveh realízaa alí mediante unha operación puramente lingüística, cando “Dixo Deus: ‘Haxa luz’; e houbo luz. E viu Deus ser boa luz, e separouna das tebras; e á luz chamouna día, e ás tebras noite, e houbo tarde e mañá, día primeiro”. Do mesmo xeito é creado o firmamento, as augas, a terra, e así sucesivamente.

Cuberta do *Sunday Times Magazine* do 30 de decembro de 1979, onde se usan os titulares de periódicos británicos e americanos para dar un resumo dos acontecementos da década dos setenta.

Mais, en termos moi semellantes á *Xénese* xudeo-cristiá, a chamada “Biblia” das civilizacións maya-quiché, o *Popol-Vuh* ou *Libro do Consello* (UNAM, México, 1993, pp. 4-5) narra a Creación deste modo: